

Зближення України з ЄС – від поточного відставання до перспективного прискорення

Ольга Пищуліна,
провідний експерт соціальних і гендерних програм Центру Разумкова

Василь Юрчишин,
директор економічних і соціальних програм Центру Разумкова

Європейська модель соціально-економічного зростання і розвитку упродовж десятиліть відігравала вирішальну роль у процесах конвергенції (зближення) і забезпечення процвітання для громадян і країн Євросоюзу. Тому рішення Європарламенту про започаткування переговорного процесу з Молдовою та Україною стосовно їх майбутнього членства у Євросоюзі означає не лише новий рівень дво- і багатосторонніх відносин (України з ЄС і його окремими членами), а й формування нових чинників і стимулів безпосереднього прискорення соціально-економічних трансформацій в країні.

Євроінтеграційний шлях України, який ще кілька років тому здавався недосяжним горизонтом, дедалі більше набуває ідеологічного, інституційного і практичного змісту. І не зважаючи на те, що за багатьма критеріями для членства у ЄС наша країна ще не відповідає їх вимогам, як Україна, так і сам ЄС докладають дедалі більше зусиль для того, щоб разом подолати численні внутрішні і зовнішні перешкоди і бар'єри на обраному шляху до повноправного членства. Підкреслимо, особливістю євроінтеграційного шляху постсоціалістичних країн була (а з тим, має стати і для України) безумовна спрямованість на максимальне вивільнення економічної ініціативи і забезпечення суспільно-політичних свобод¹.

Початок переговорного процесу стосовно вступу України до Євросоюзу слугує вагомим стимулом для прискорення трансформаційних процесів, як це було наприкінці 1990-х початку 2000-х років для постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). А тому й важливим є встановлення того, на скільки європейський інтеграційний шлях України співвідноситься з пройденим шляхом найближчих постсоціалістичних партнерських країн. Як ми неодноразово вказували, таке співвіднесення не має нічого спільного із намірами «повторити» позитивний досвід сусідів. Радше навпаки, критично його оцінити, щоб по можливості зменшити вірогідність похибок, втрат і пасток, через які інші країни вже проходили чи яких їм вдавалося уникати.

¹ Ідеологічні особливості оновлення економічних свобод. / К.: Центр Разумкова, 2024. – <https://razumkov.org.ua/statti/ideologichni-osoblyvosti-onovlennia-ekonomichnykh-svobod>

1. Свідчення зближення країн ЦСЄ-6

Звернемо увагу на окремі аспекти трьох просторів, які є складовими процесу зближення – економічного, соціального та інституційного. Для цього виокремимо 6 постсоціалістичних країн (ЦСЄ-6), які у 2004-2007 рр. стали членами ЄС і які є найбільш географічно наближеними до України².

Економічна динаміка. Трансформаційні процеси в країнах ЦСЄ-6 мали послідовний і довгостроковий характер, країни запроваджували заходи в різних сферах для підвищення конкурентоспроможності виробництв і товарів. Чи не головними чинниками економічного прискорення країн ЦСЄ-6 стали, з одного боку, саме рішення про розширення ЄС, які вже виступали стимулом завдяки позитивному «ефекту очікування», з іншого – результати інституційних реформувань, які почали здійснюватися одразу після виходу із т.зв. соціалістичної співдружності³. Звичайно, значній частині успішних трансформацій країни зобов'язані створенню і задіяння т.зв. структурних фондів, зокрема для зменшення внутрішніх дисбалансів між новими країнами-членами ЄС та їх окремими регіонами. Завдяки цьому вдалося забезпечити стійке (значною мірою збалансоване) економічне зростання, в основі якого лежало стале підвищення рівня продуктивності національних економік.

Це повністю підтверджується динамікою зростання європейських постсоціалістичних країн (діаграма «Зростання реального ВВП»)⁴.

Звернемо увагу, що після розпаду соціалістичної системи зростання економік ЦСЄ-6 відбувалось хвилями. Перша – кінець 1990-х років – була пов'язана з виходом з постсоціалістичного провалля, і для багатьох мала гіркий присмак втрат від ринкової «терапії». Друга (найпотужніша) – 2000-2007 рр. (до Глобальної фінансової кризи, ГФК) – вже стала результатом успішних реформувань (безпосередньо до вступу і перших років членства) і супроводжуваних широкою допомогою «старих» членів ЄС⁵. Третя – після ГФК – стала можливою завдяки використанню вигод повноправного членства у ЄС.

Звичайно, як самі трансформаційні процеси, так і виконання формальних вимог і процедур (необхідних для забезпечення соціально-економічних та

² Для позначення країн ЦСЄ-6 у подальшому використовуються визнані трилітерні міжнародні скорочення – Болгарія (BGR), Литва (LTU), Польща (POL), Румунія (ROU), Словаччина (SVK), Угорщина (HUN) та ін. Зазначимо, скорочення ЦСЄ-6 стосується лише даної публікації і не має жодного відношення до будь-яких формалізованих міжнародних груп чи об'єднань.

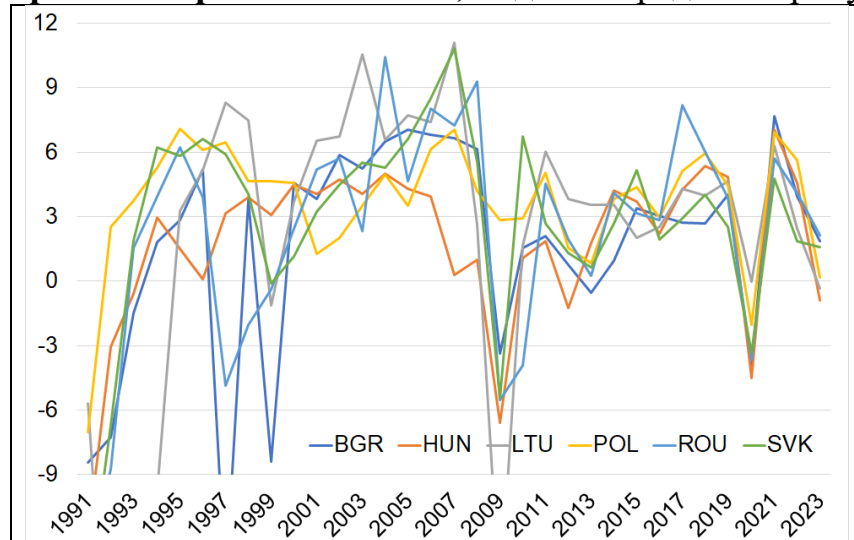
³ Бальцерович Е. Економіка Польщі после вступлення в ЄС. / Beyond Transition, 2007. – www.cefir.ru/download.php?id=1011. Білоус О. НБУ оприлюднив сценарій швидкого зростання економіки України в процесі вступу до ЄС. – <https://www.rbc.ua/rus/news/nbu-oprilyudniv-stsenariy-shvidkogo-zrostannya-1706880636.html>.

⁴ Тут і далі, якщо не вказано інше, для міжнародних порівнянь використані дані, наведені у *World Bank Indicators* – <https://data.worldbank.org/indicator/>.

⁵ Yurchyshyn V., et al. Investment Activity in the Visegrad Countries: Challenges for Ukraine. / The International Economic Policy, N2, 2015. – http://iepjournals.com/journals_eng/23/2015_6_Yurchishin_Markevich.pdf.

інституційних критеріїв членства в ЄС) мали різну результативність, однак вигоди (які перевищували втрати) проявлялись не лише у довгостроковій перспективі, а мали швидкий вияв у поточних доходах, що ставало додатковим чинником підтримки реформувань громадянами країни. Завдяки чому утворювалась «критична маса» прийняття політичних, ідеологічних, економічних і соціальних змін, що утверджувало незворотність обраного шляху.

Зростання реального ВВП, % до попереднього року

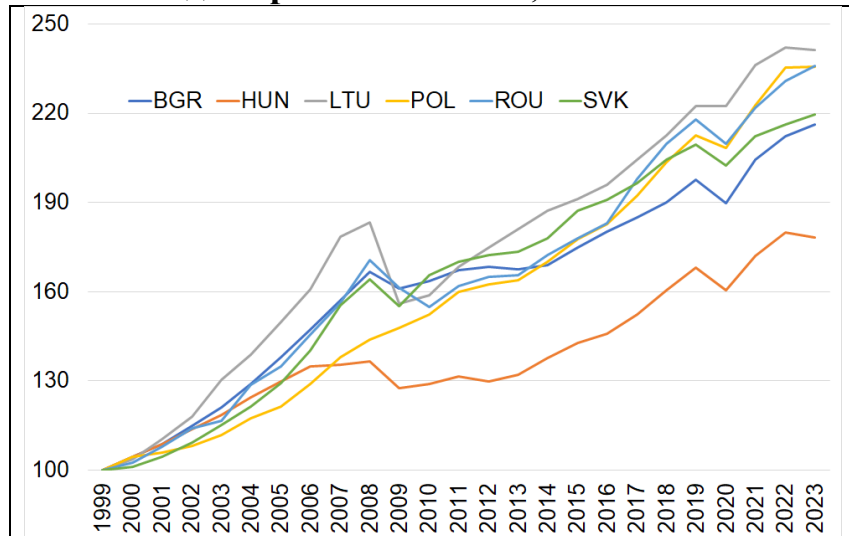
Однією з вагомих інституційних засад розширення Євросоюзу була оголошена парадигма вирівнювання міжкраїнових дисбалансів, відтак розвиток у спільному просторі ЄС мав супроводжуватись конвергенцією – зближенням соціально-економічних показників країн-учасниць. Звичайно, соціально-економічне зближення ґрунтувалось на комплексі скоординованих та узгоджених напрямів економічної політики – насамперед у частині посилення економічної свободи, розширення і зміцнення інвестиційних потоків, оновлення державних інститутів, соціальної справедливості⁶, фіскальної збалансованості, у т.ч. завдяки ресурсам вже на той час міцного ЄС.

Очікувано, що темпи економічного зростання країн суттєво відрізняються. Найвищі темпи демонстрували Литва, Польща, Румунія (діаграма «Індекс реального ВВП»), з тим їх економіки з початку 1990-х років у доларовому еквіваленті зросли у 5-8 разів (таблиця «ВВП на душу населення»), а тому їх відставання від провідних розвинутих країн прискорено скорочувалось. Хоча в номінальних доларових показниках різниця в доходах зросла, однак змінились цінові і курсові співвідношення. Відтак, якщо на початку 2000-х років ВВП за

⁶ Зокрема, останнім часом поширення набуває концепція Європейського Соціального Союзу (European Social Union – <https://www.cairn.info/revue-reflets-et-perspectives-de-la-vie-economique-2013-2-page-97.htm>), який за статусом має відповідати Економічному та Валютному Союзу ЄС. – Див., зокрема: Костиця В., Бурлай Т. Проблеми конвергенції України та Євросоюзу у сферах соціального розвитку і зайнятості. / Процеси конвергенції східноєвропейських країн з ЄС у рамках Східного партнерства (Процеси інтеграції України та ЄС) : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», К., 2021. – <http://ief.org.ua/docs/scc/17.pdf>. Однак, дослідження цієї концепції виходить за рамки даної статті.

паритетом купівельної спроможності (ПКС) на душу населення Литви, Польщі, Словаччини, Румунії складав 30-40% відповідного ВВП Німеччини, то у 2020-х роках вказані показники досягли 70% (діаграма «Частка ВВП на душу населення за ПКС країни...»)⁷.

Індекс реального ВВП, 1999 = 100

ВВП на душу населення, у поточних доларах за ПКС

	1995	2005	2015	2022
DEU	23548,8	31794,1	47609,8	66616,0
BGR	7737,7	10291,4	18386,0	35469,9
HUN	9186,0	17108,3	26798,9	43659,5
LTU	5926,5	14510,6	28834,6	50968,9
POL	7680,1	13896,8	26822,7	46609,6
ROU	5425,4	9602,1	21624,4	43239,6
SVK	8691,7	16639,4	30054,1	41013,4

GDP per capita, PPP (current international \$)

Втім, як і годиться, були й винятки. Так, починаючи з У2008р. Угорщина, різко послабила економічні, а також інституційні (про що докладніше далі), трансформації, що й означало гальмування країни – зниження економічної динаміки, посилення соціальних дисбалансів і зростання потреб у більших обсягах зовнішніх (європейських) ресурсів.

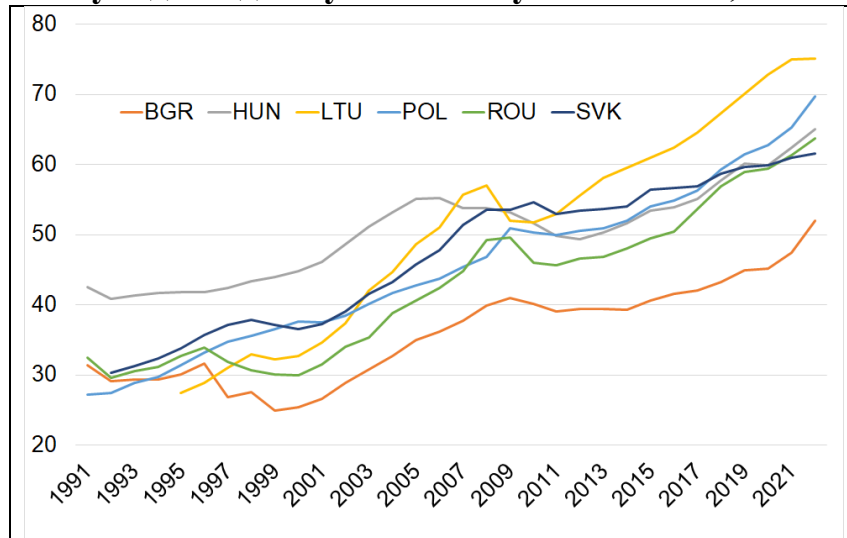
Заслуговеє на позитивну оцінку те, що, по-перше, продуктивність національних економік зростала навіть вищими темпами, ніж ВВП на душу населення⁸, що забезпечувалось стимулюванням інноваційно-інвестиційних заходів. По-друге –

⁷ З цим, зокрема, пов'язується перспектива прискорення економічного розвитку України після вступу до ЄС за умови проведення необхідних реформ – зростання на рівні 7%. – Інфляційний звіт НБУ, січень 2024 р. – <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyinyi-zvit-sichen-2024-roku>.

⁸ Як засвідчують дані, представлені на діаграмах, на початку 2020-х років частки ВВП на душу населення країн ЦСЄ (крім Угорщини) складали 60-75% відповідного показника Німеччини, в той час як частки продуктивності досягали 65-80%.

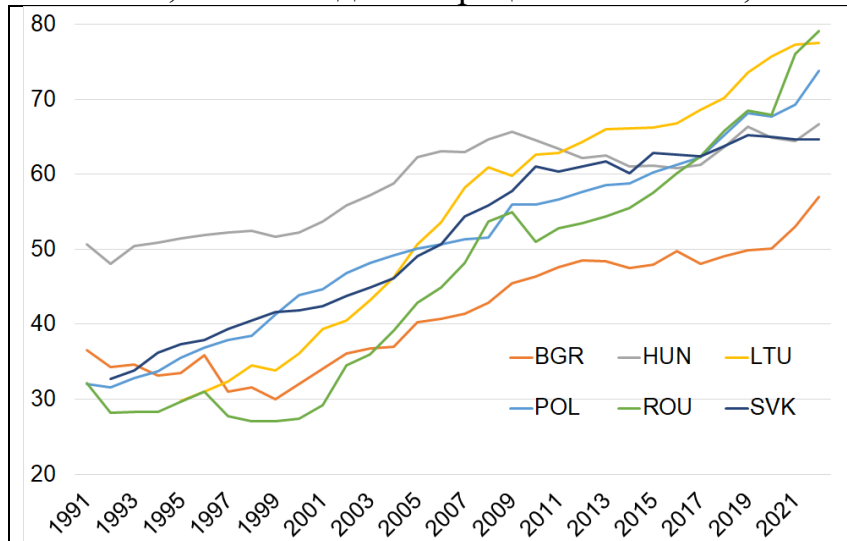
відбувалось помітне зближення рівня продуктивності у постсоціалістичних країнах, що було зумовлено зміцненням економічних і фінансових позицій країн ЦСЄ-6 у єдиному європейському середовищі (діаграма «Продуктивність»).

Частка ВВП на душу населення за ПКС країни у відповідному показнику Німеччини, %

GDP per capita, PPP (constant 2021 international \$), % DEU

Продуктивність, ВВП на одного працівника за ПКС, % Німеччини

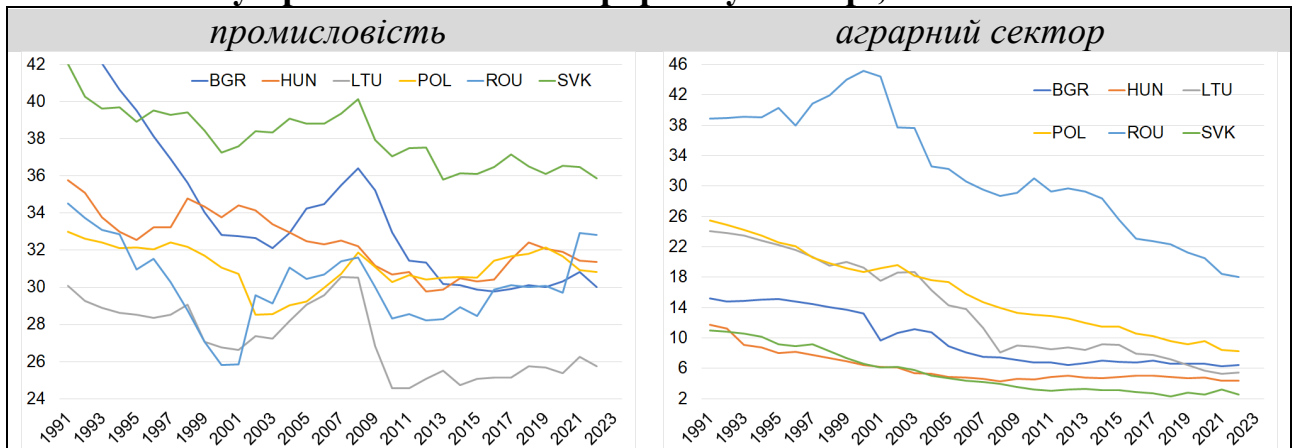
GDP per capita, PPP (constant 2021 international \$), % DEU

Зайнятість. До макроекономічних факторів, які визначають економічні перспективи країни, належить галузева структура зайнятості, а також рівень зайнятості (безробіття) загалом. Зазначимо, що вагомість такого індикатора підсилюється тим, що досягнення чи утримання цільового рівня безробіття включається навіть у мандат зобов'язань центрального банку деяких країн, хоча це формально виходить за рамки монетарної політики і відповідних монетарних інструментів.

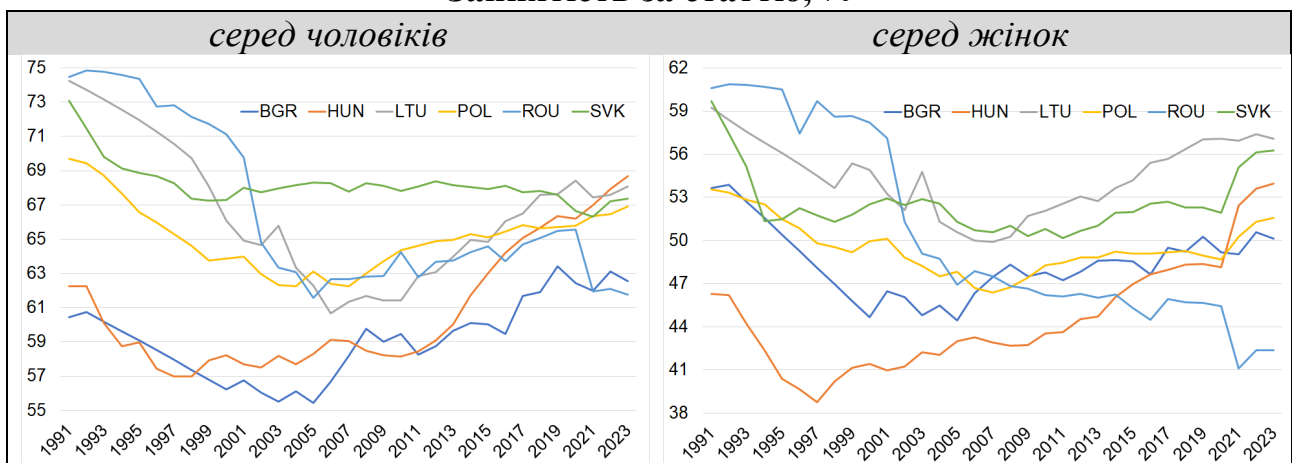
Особливістю країн ЦСЄ-6 є те, що вони у переважній більшості зберегли високий рівень зайнятості у промисловості (який з початку 2010-х років переважно коливається навколо 30-32%). Значною мірою це зумовлено тим, що вступ до ЄС означав широке входження (інвестиції) виробничих концернів і компаній розвинутих країн до нових країн-членів ЄС з низькою вартістю праці. Хоча з часом ця перевага зменшувалася, однак країни ЦСЄ-6 вже могли виступати як «збірні майданчики», особливо у сфері машинобудування (найбільш чітко це проявилось для Словаччини, яка стала визнаним центром європейської автомобільної промисловості) (діаграма «Зайнятість...промисловість»).

Зайнятість у аграрному секторі загалом повторює загальноєвропейські тенденції – вивільнення робочої сили в аграрному секторі (сільській місцевості) та її перетікання у сферу послуг. Лише Румунія, хоча зайнятість у її аграрному секторі різко зменшується, утримує все ще високий рівень зайнятості у цій сфері (діаграма «Зайнятість...аграрний сектор»).

Зайнятість у промисловості та аграрному секторі, % загальної зайнятості

Зайнятість за статтю, %

За іншими характеристиками зайнятості, слід визнати позитивну тенденцію для країн ЦСЄ-6 у, по-перше, достатньо стійкому зростанні зайнятості серед чоловіків, по друге – зближенні «чоловічих» рівнів зайнятості між різними

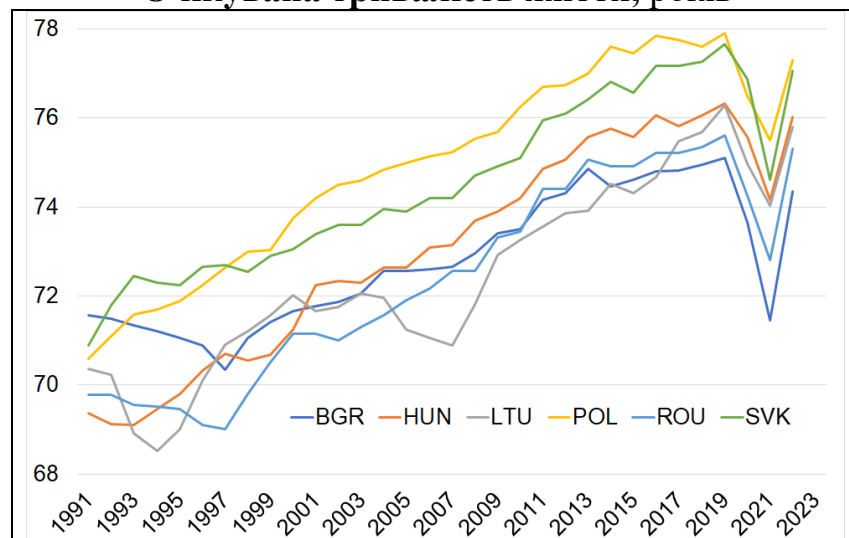
країнами (діаграма «Зайнятість...серед чоловіків»). Це може засвідчувати високий рівень конвергенції для «чоловічих» професій і спеціалізацій.

Для зайнятості жінок ситуація дещо інша. Хоча є свідчення зростання зайнятості серед жінок, однак, по-перше, така тенденція є менш виразною, порівняно з ситуацією серед чоловіків. По-друге – радше має йтися про розходження (віддалення) показників зайнятості (діаграма «Зайнятість...серед жінок»). Вірогідно, при зростанні доходів сімей до рівня задоволення бажаного рівня потреб, частина жінок віддають перевагу сім'ї, формуванню бажаної сімейної атмосфери, і менше уваги приділяючи виробничій чи бізнес-активності.

Звичайно, серед факторів, якими значною мірою визначаються економічні здобутки, виокремлюється людський капітал, насамперед у частині тривалості і якості життя, освіти та її впливові на працевлаштування і кар'єрне зростання та ін. Тут ми звернемо увагу лише на одну складову міцності соціально-економічного середовища – тривалість життя, яка певною мірою може слугувати комплексним індикатором якості політики стосовно робочої сили.

Слід визнати, що зазначена складова демонструє позитивні тенденції. За три десятиліття (очікувана) тривалість життя у країнах ЦСЄ-6 «синхронно» зростає на 6-8 років (діаграма «Очікувана тривалість життя»). І сьогодні в країнах послідовно впроваджуються програми, спрямовані на подовження не просто тривалості, а радше активного способу життя, сприяння соціалізації людей старшого віку.

Очікувана тривалість життя, років

Таким чином, звертаючись до розглянутих динамік показників та індикаторів, асоційованих з ВВП, є підстави стверджувати, що у частині **зближення макроекономічних середовищ** (вироблення валового продукту, його динаміки і продуктивності) країнам ЦСЄ-6 вдалося **досягти відчутних позитивних результатів**.

Інституційне розходження. Якщо у частині макроекономічних процесів та індикаторів, які їх оцінюють, можна спостерігати зближення, то стосовно інституційного середовища країн ЦСЄ-6 радше може йтися про його консервування (і навіть про відсутність позитивних зсувів). Для конкретизації звернемось до узагальнення змін у 4 категоріях, якими визначається якість системи державного управління країни (діаграма «*Якість системи державного управління*»⁹):

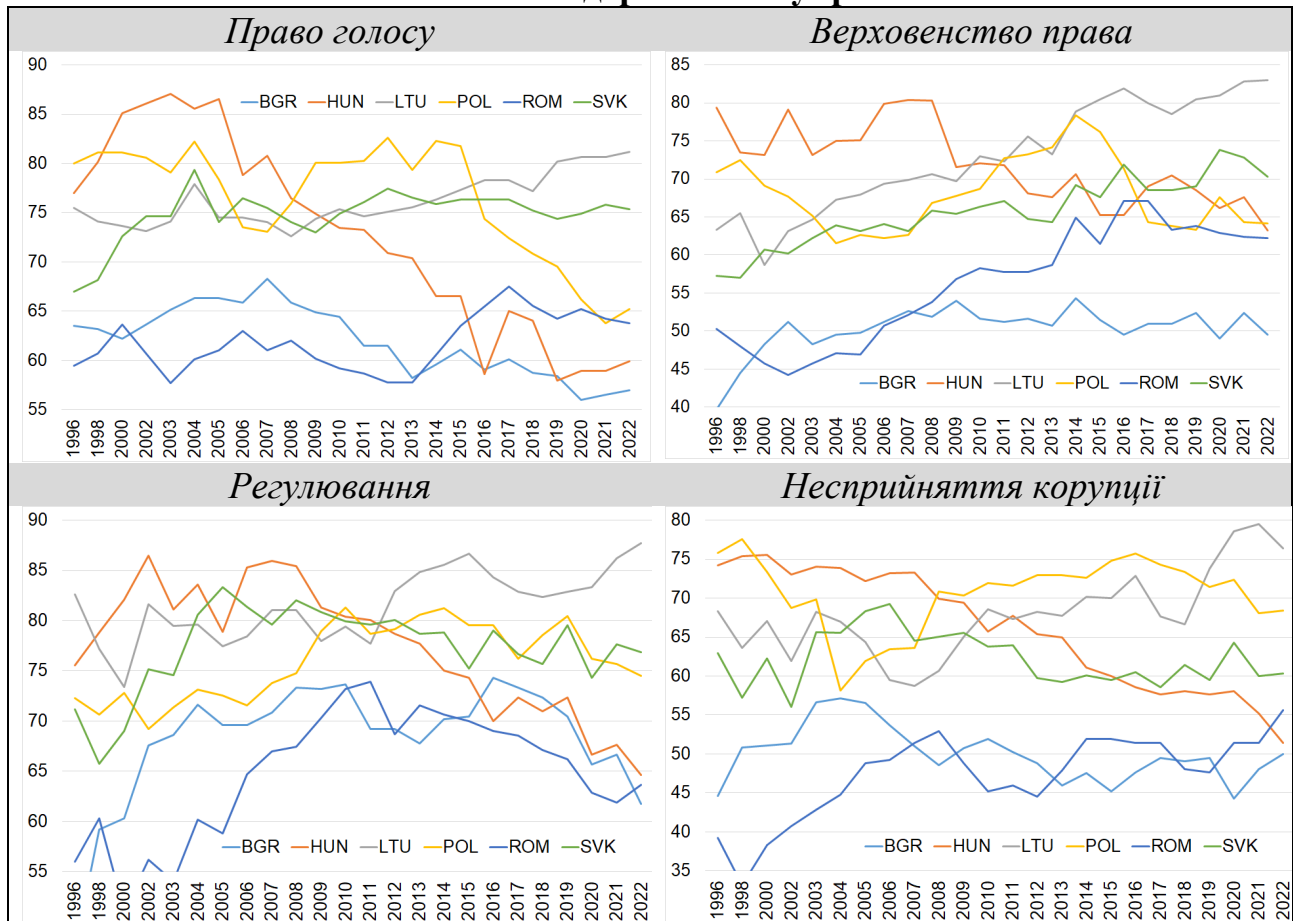
- період між ухваленням рішення про розширення ЄС прийняттям країн ЦСЄ і ГФК (кінець 1990-х – 2007-2008 рр.) характеризується слабкими тенденціями до зближення у виокремлених категоріях оцінки системи державного управління;
- у період після ГФК як позитивні зміни, так і обвали, у всіх категоріях спостерігаються практично для всіх країн. Лише Литві вдалося бути максимально послідовною у покращення власних результатів (діаграми «...*Верховенство права, ...Регулювання, ...Неприйняття корупції*»);
- у ряді категорій можна спостерігати зближення значень індикаторів. Зокрема, у політичній частині права бути почутим. Однак, таке зближення не має бажаної якості, оскільки зближення концентрується навколо гірших оцінок, ніж у попередні періоди, що засвідчує послаблення відповідних свобод (діаграма «...*Право голосу*»);
- стосовно ж окремих країн, то особливо помітним є зміцнення лідерських позицій Литви і погіршення показників Угорщини по-суті у всіх категоріях, починаючи з періоду після прийняття країни до складу ЄС. Останнє, до речі, повністю співвідноситься з динамікою вказаних вище макроекономічних складових.

Іншою стороною якості державного управління можуть виступати державні фінанси. Результативність та ефективність державної політики значною мірою ґрунтується на спроможності урядів утримувати публічні фінанси збалансованими або ж зводити їх із незначними дефіцитами (до 3% ВВП), а також не допускати надмірного погіршення боргових позицій країни. Слід визнати, що країнам ЦСЄ-6 (крім Угорщини) загалом вдалося проводити виважену бюджетну політику, утримуючи рівень боргу нижче 60% ВВП (діаграма «*Консолідований державний борг*»).

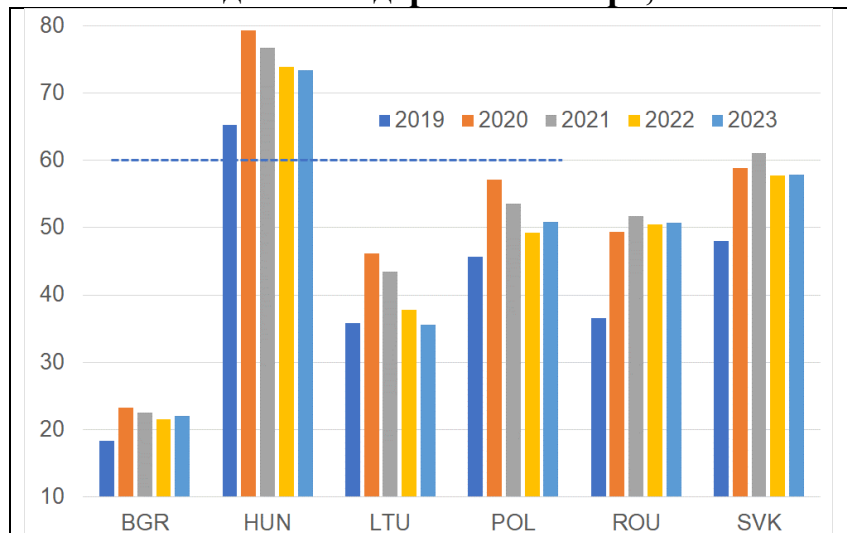
Відтак, якщо у частині макроекономічного середовища є підстави стверджувати про покращення зближення між країнами ЦСЄ-6, то у частині публічних інститутів радше слід вести мову про відсутність тенденцій до позитивних зсувів і зближення, а у ряді складових погіршення системних оцінок, які характеризують інституційне середовище країн ЦСЄ-6.

⁹ Worldwide Governance-Indicators. – <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators>.

Якість системи державного управління

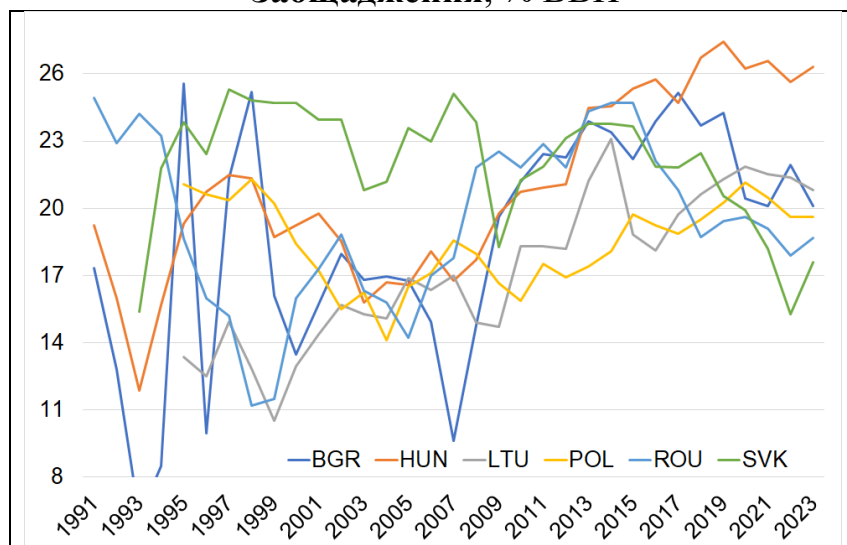
Консолідований державний борг, % ВВП

Фактори забезпечення економічного зростання. Про те, що серед найвагоміших факторів зростання країн ЦСЄ-6 виокремлюються інвестиції, у т.ч. прямі іноземні, вже говорилось і писалось вдосталь. Втім, слід зазначити, що перші постсоціалістичні роки країн ЦСЄ-6, як і переважної більшості висхідних країн загалом, характеризуються стрімким зростанням споживання (зрозуміло – населення отримало відкритий доступ до товарів і послуг, які у період соціалістичного будівництва далеко не завжди були доступними).

І лише набуття членства у ЄС (коли стало зрозумілим незворотність для країн ЦСЄ-6 євроінтеграційного шляху розвитку), формувало довгострокові механізми і чинники, насамперед інвестиційного характеру. Однак, такі інвестиційні напрями не мали належної сталості, оскільки національні заощадження (як базис для інвестиційного зміцнення) ще носили значною мірою високоволатильний характер, що відображало занепокоєння економічних агентів країн у частині ризиків відновлення нових версій соціалістичної системи господарювання (нагадаємо, що довгий час прорадянські сили чинили опір демократичним і ринковим трансформаціям у країнах ЦСЄ-6).

Заощадження, % ВВП

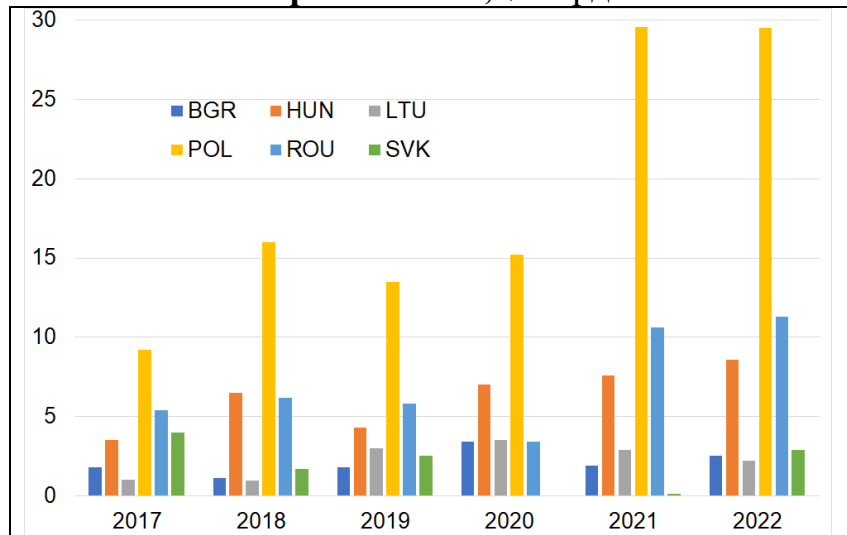
Однак, рішення про приєднання країн до ЄС повністю змінило ставлення до заощаджень (діаграма «Заощадження»), а з тим і зростанню експорту та інвестицій, що заклало основи для подальшого стійкого економічного зростання (див. вище діаграму «Індекс реального ВВП»). Відтак, почав активно проявлятися синергетичний ефект – поєднання розширення торгівлі та інвестицій (у т.ч. прямих іноземних – ПІІ) спричинило прискорення і зміцнення інтеграційних процесів, що, своєю чергою, забезпечувало стійкість економічного зростання, покращення структури економіки загалом і зовнішньої торгівлі зокрема¹⁰.

Зазначимо, що вагому роль для країн ЦСЄ-6 мали прямі іноземні інвестиції (ПІІ), приплив яких мав досить стійкий і певним чином «рівномірний» характер (діаграма «Приплив ПІІ»), що зумовлено близькими темпами зростання країн ЦСЄ-6, вартістю робочої сили, інституційними зсувами, а також розширенням взаємних економічних відносин (див. далі). Відтак, сумарні обсяги ПІІ, що надійшли до країн, складають близько 40% нинішнього ВВП (таблиця «Обсяги накопичених ПІІ»¹¹).

¹⁰ Білоус О. НБУ оприлюднив сценарій швидкого зростання економіки України в процесі вступу до ЄС. – <https://www.rbc.ua/rus/news/nbu-oprilyudniv-stsenariy-shvidkogo-zrostannya-1706880636.html>.

¹¹ World Investment Report 2023. – https://unctad.org/system/files/official-document/wir2023_en.pdf

Приплив ПІІ, \$ млрд

Обсяги накопичених ПІІ, \$ млрд

	2000	2010	2022	Накопичені ПІІ, % ВВП, 2022
BGR	2,7	45,0	57,4	63,6
HUN	22,9	91,0	104,3	58,9
LTU	2,3	15,5	27,5	35,3
POL	33,5	187,6	269,8	39,1
ROU	7,0	68,7	116,0	38,8
SVK	7,0	50,3	57,4	49,5

Більше того, в багатьох випадках спостерігався безпосередній взаємозв'язок і взаємовплив між зовнішньоекономічними відносинами (торгівлею), потоками ПІІ, а також приватизацією у процесі активізації і розширення інвестиційних процесів¹².

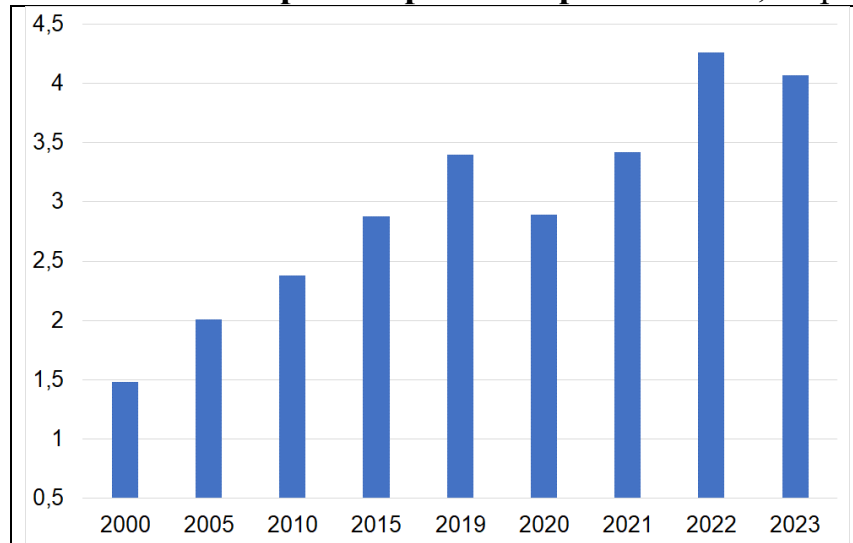
Зрозуміло, саме торгівля між країнами ЄС слугувала зміцнюючим чинником для національних економік. Так, навіть після коронавірусного шоку 2020 р. вже наступного року обсяги внутрішньої торгівлі ЄС практично відновились (діаграма «Загальний експорт товарів...»).

Тому природньо, що серед факторів прискореного економічного зростання країн ЦСЄ-6 виокремлюється стійке нарощування міжкраїнового експорту (та імпорту). Причому зближення (як вказувалось) макроекономічних середовищ дозволяло інвесторам сміливіше використовувати відносні переваги окремих країн і навіть компаній, у т.ч. країн ЦСЄ-6. Відтак, з початку 2000-х років середньорічне нарощування експорту країн ЦСЄ-6 сягало близько 10% (таблиця

¹² Yurchyshyn V., Markevych K. Investment Activity in the Visegrad Countries: Challenges for Ukraine. / The International Economic Policy, N2, 2015. – http://iepjournals.com/journals_eng/23/2015_6_Yurchishin_Markevich.pdf.

«Експорт країни до інших країн ЄС»). Підкреслимо, саме торгівля в середині Євросоюзу ставала одним з найвагомішою складовою посилення конкурентоспроможності і підвищення добробуту країн-членів, а з тим і фактором прискорення конвергенції.

Загальний експорт товарів між країнами ЄС, € трлн

Експорт країни до інших країн ЄС, € млрд

	2002	2023	Середньорічне зростання, %
BGR	4	28	10,2
HUN	30	118	6,8
LTU	3	24	10,2
POL	34	264	10,3
ROU	10	68	9,5
SVK	14	84	9,1

Вказане, однак, не означає, що всі трансформаційні процеси мали успішну результативність. Хоча внутрішня і зовнішня торгівлі країн ЦСЄ-6 розширювались, однак вони все ще не могли забезпечуватись належним рівнем логістичних послуг – оцінки якості логістики залишались низькими і не демонстрували змін на краще (і лише Литві вдалося помітно прискорити позитивні зміни у логістичному забезпеченні) (таблиця «Індекс якості логістики у торгівлі і транспорті»). Тобто, процеси зближення не мають чіткого позитивного свідчення для країн ЦСЄ-6 у сфері логістики для стимулювання торгівлі у т.ч. міжнародної.

Не викликає сумніву, що вже найближчим часом економічний розвиток і економічне прискорення визначатиметься технологічним наповненням виробничих, логістичних, інтеграційних процесів, що потребуватиме широкого використання продуктів інтелектуальної власності. Слід констатувати, що країни ЦСЄ-6 поки не мають можливості (крім Польщі) витратити значні кошти на такі продукти (діаграма «Плата за використання продуктів інтелектуальної

власності»). Долучення до них відбувається переважно через прямі інвестиції, злиття і поглинання, введенню нових технологій до окремих національних компаній.

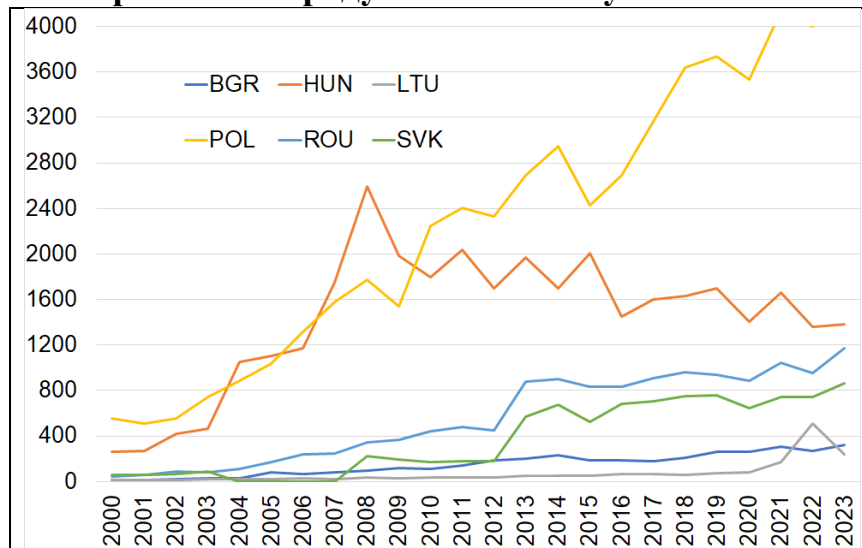
Індекс якості логістики у торгівлі і транспорті

	2012	2014	2016	2018	2020	2022	зміна
BGR	3,20	2,94	2,35	2,76	...	3,10	-0,10
HUN	3,14	3,18	3,48	3,27	...	3,10	-0,04
LTU	2,58	3,18	3,57	2,73	...	3,50	0,92
POL	3,10	3,08	3,17	3,21	...	3,50	0,40
ROM	2,51	2,77	2,88	2,91	...	2,90	0,39
SVK	2,99	3,22	3,24	3,00	...	3,30	0,31

1 – найнижча оцінка, 5 – найвища. Індекс Німеччини – 4,3.

*Logistics performance index: Quality of trade and transport-related infrastructure
(1=low to 5=high)*

Плата за використання продуктів інтелектуальної власності, \$ млн

Цифровий і зелений переходи. Реалізація завдань зближення значною мірою базуватиметься на тому, на скільки країнам ЦСЄ-6 вдасться увійти у загальні течії цифрового і зеленого переходів. Звичайно, це предмети окремих спеціальних досліджень, тут ми лише звернемо на окремі свідчення слабких зрушень у вказаних сферах.

У частині цифровізації, хоча такі процеси відбуваються в усьому світі, однак сьогодні у лідерстві (крім кількох розвинутих країн) дедалі міцніші позиції завойовують країни Індो-Тихоокеанського регіону. Тому є підстави стверджувати, що хоча процеси зближення рівнів цифровізації країн ЦСЄ-6 будуть продовжуватись і прискорюватись, однак за рейтинговими позиціями ці

країни будуть розташовуватись у середині першої сотні глобального рейтингу (таблиця «Глобальний рейтинг цифрової конкурентоспроможності»¹³).

Глобальний рейтинг цифрової конкурентоспроможності

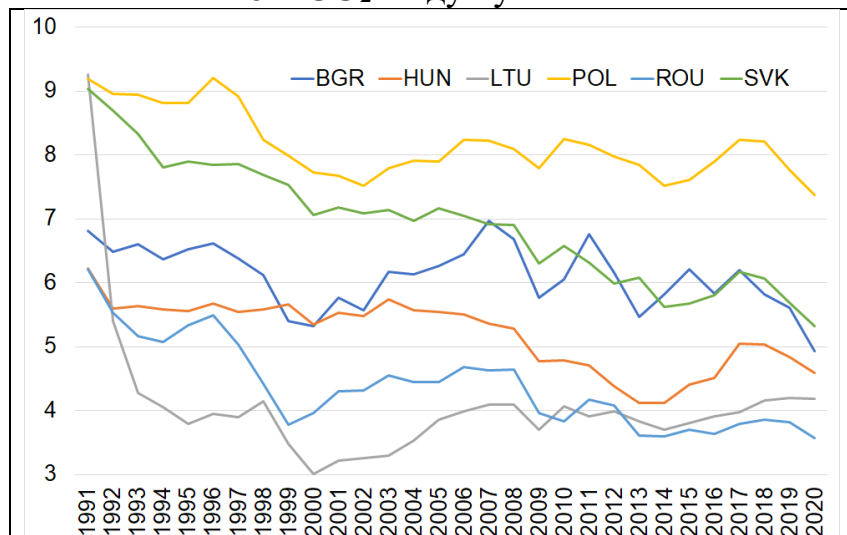
Місце у рейтингу

	2019	2020	2021	2022	2023
DEU	17	18	18	19	23
HUN	43	47	45	42	47
LNU	30	29	30	25	28
ROU	46	49	50	49	48
SLV	47	50	47	47	46

Що ж стосується зеленого переходу, то процеси екологізації продовжуватимуться (як пріоритетні для політики Євросоюзу). Однак, вірогідно, їх темпи будуть нижчими, ніж раніше прогнозувалось, у зв'язку з посиленням політичного впливу праворадикальних партій у новому складі Європарламенту (оскільки ці партії, як правило, не поділяють необхідності прискорення процесів переходів). Між тим, серед країн ЦСЄ лише Польща (внаслідок структури виробництва) зберігає високий рівень вуглецевих викидів (з якими пов'язані головні проблеми забруднення і зміни клімату) (діаграма «Емісія CO₂»).

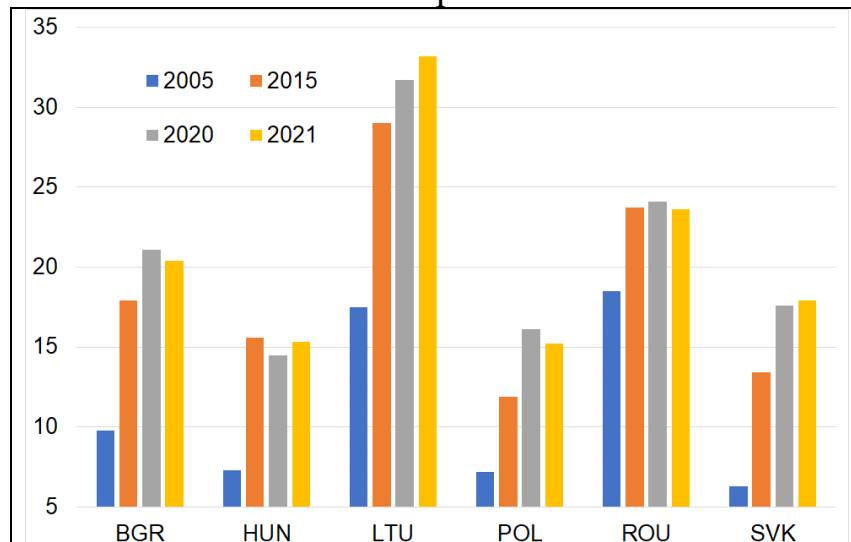
Поряд з цим, останніми роками в усіх країнах зростає споживання енергії, виробленої з відновлюваних джерел (діаграма «Споживання відновлюваної енергії»). А у зв'язку з російською агресією стимули для продовження відмови від використання викопних джерел енергії можуть посилюватись, хоча відповідні процеси не будуть швидкими.

Емісія CO₂ т / душу населення

¹³ World Digital Competitiveness Ranking. – <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/>

Споживання відновлюваної енергії, % загального кінцевого споживання енергії

Підсумовуючи, вагомим фактором прискорення конвергенції для країн ЦСЄ-6 звичайно ставав розвиток зовнішньоторговельних відносин. Однак, хоча країни ЦСЄ-6 докладають значних зусиль для створення сучасної фізичної та інтелектуальної інфраструктури (завдяки якій інтеграційні зв'язки мали б посилюватись, водночас сприяючи цифровому і зеленому переходам), поки все ж важко очікувати, що відносно малі країни ЦСЄ будуть спроможні наблизитись до великих країн ЄС у таких складних і суперечливих сферах, якими є інтелектуальна власність та її використання, зелений і цифровий перехід та ін., хоча б у середньостроковій перспективі.

2. Перспективи зближення для України

Євроінтеграційна політика для України відіграє особливу роль, оскільки забезпечення соціально-економічної конвергенції з ЄС є пріоритетним у контексті її стратегічного розвитку. Як очікується, реальна інтеграція з Євросоюзом дозволить країні суттєво підвищити рівень свого соціально-економічного розвитку та міжнародної конкурентоспроможності.

Питання чи завдання зближення для України є і залишатиметься на порядку денному ще довгий час, всупереч зовнішнім (і внутрішнім) негараздам і бар'єрам. За збереження негативної соціальної динаміки та незмінності соціально-економічних пріоритетів держави, у процесі євроінтеграції Україна зможе потрапити в інституційні пастки, зокрема «пастку дивергентності»¹⁴, яку українські дослідники розглядають як синтез двох відомих в економічній теорії явищ – «пастки бідності» (poverty trap) або пастки низьких доходів (low-income

¹⁴ The idea trap: the political economy of growth divergence. – <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0176268003000028>

trap), а також «пастки неконвергентності» (non-convergence trap)¹⁵. Що актуалізує для України пошук шляхів їх (пасток) уникнення.

Як вказано, певні успіхи у зближенні для країн ЦСЄ-6 безпосередньо пов'язані з впровадженням широких програм, фінансованих «старими» країнами-членами ЄС. Тому їй не слід дивуватись, що Україна також розраховує на підтримку теперішнього ЄС. Йдеться не лише про нинішню військову чи гуманітарну підтримку. Адже завдання зближення для України ускладнюється тим, що воно має вирішуватися під час російської навали, що суттєво обмежує можливості і спроможність власних інститутів із концентрації ресурсів на «мирній» економіці, саме завдяки якій формується стійке підвищення національного добробуту¹⁶.

Соціально-економічний розрив. Хоча, з урахуванням сучасних реалій, завдання зближення є на сьогодні важкодосяжним і потребує суттєвих, а часом і радикальних інституційних змін, трансформаційні та інтеграційні зміни в країні не повинні відкладатись на далеке майбутнє. У т.ч. для того, щоб подолати ризики розходження динаміки розвитку ЄС та України, посилення яких (ризиків) може призвести не до конвергентності, а до дивергентності, у т.ч. внаслідок широкомасштабних військових дій.

Слід нагадати, у частині доходів Україна демонструє помітне відставання від країн Євросоюзу. При цьому загроза євроінтеграційному просуванню України полягає не стільки у величині її соціально-економічного «розриву» з європейськими державами, а в тому, що він зростає після кожного кризового шоку, який накриває Україну (таблиця «ВВП на душу населення...»)

**ВВП на душу населення: середній для країн ЦСЄ та України,
у постійних 2021 р. доларах за ПКС**

Тис.	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022
ЦСЄ-6 ср	26,8	31,1	35,5	37,0	36,0	38,4	40,4
Україна	17,0	15,6	17,2	17,8	17,3	18,0	15,0

GDP per capita, PPP (constant international \$)

Зазначимо, що в Україні рівень зарплати складає (залежно від галузі чи сфери діяльності) приблизно 45-50% від створюваної доданої вартості. Звичайно, в умовах війни зарплата українців у середньому підвищувалась випереджальними темпами. При цьому ситуація могла б суттєво ускладнитись, якби Україна не отримувала значної зовнішньої бюджетної підтримки для виплати пенсій за віком та зарплатами вчителям, лікарям та іншим (врізка «Зарплата в Україні»).

¹⁵ Докладніше див.: Borzenko O., Burlay T. Socio-economic divergence of Ukraine and the EU: new challenges. – <https://jeej.wunu.edu.ua/index.php/enjee/article/view/1485/1476>

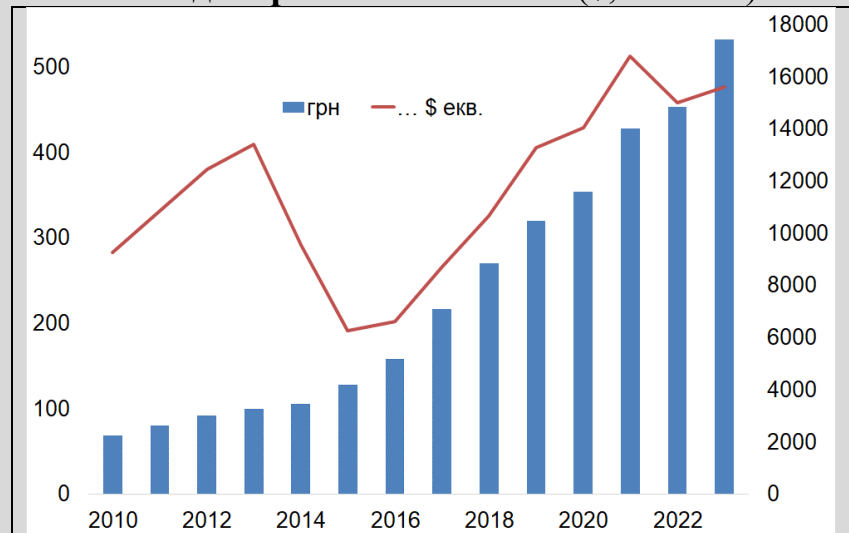
¹⁶ Савельєв Є. та ін. Економічна конвергенція на європейському просторі в контексті відносин України та Вишеградської четвірки. / Журнал європейської економіки, №4, 2019. – <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38231/1/CABEЛbEB.pdf>

ЗАРПЛАТА В УКРАЇНІ

Упродовж останнього десятиріччя всі діючі уряди намагалися впроваджувати заходи, спрямовані на підвищення зарплат, пенсій, соціальних виплат та ін. Звичайно, виникаючі дефіцити державних фінансів провокували інфляційний і девальваційний тиск. І вже за традицією більш інформативно стосовно зарплат є її представлення у доларовому (валютному) еквіваленті.

Так, середня зарплата українців, виражена у доларах, суттєво обвалилась у 2014-2015 рр. як внаслідок першої хвилі російської агресії, так і волонтаристської політики тодішнього керівництва НБУ. Однак, у подальшому подібного обвалу вдалося уникнути навіть у коронавірусному 2020 р. Так само НБУ не допустив курсового обвалу (ціною значних інтервенцій, які стали можливими завдяки партнерській допомозі) у 2022-2023 рр., що й утримало купівельну спроможність середніх українських зарплат на рівні \$ 450-490 (діаграма «Середня номінальна заробітна плата та її доларовий еквівалент»).

Середня номінальна заробітна плата (грн/міс, права шка.) та її доларовий еквівалент (\$, ліва шка.)

Зрозуміло, що зарплати безпосередньо пов'язані із зайнятістю. Тому слід тримати під контролем можливості результативного пошуку роботи, оскільки слабка конкурентоспроможність українського ринку праці безпосередньо пов'язана з низьким рівнем та недостатніми гарантіями оплати праці, особливо в областях, які наближені до прифронтових регіонів. Т.зв. прекаріат¹⁷ в Україні – досить численний сегмент на ринку праці, який характеризується відсутністю гарантій довгострокової зайнятості та стабільного заробітку.

Зважаючи на нинішню динаміку України у частині вироблення доданої вартості і доходів, слід зробити загальне зауваження, яке стосується ризиків попадання в одну з пасток на шляху зближення. Однією з них є вищезгадана пастка

¹⁷ Прекаріат - це група працівників у загальній структурі ринку праці, що випала з режиму повної зайнятості, без довгострокової спеціалізації, з невизначеним заробітком та без механізмів соціального захисту.

неконвергентності¹⁸, яка полягає у втраті державами із середнім рівнем доходів здатності зближуватися з високорозвиненими державами. Це зумовлено тим, що такі «середні» країни неспроможні підтримувати високі темпи економічного зростання і потрапляють у пастку середнього доходу (ситуації, коли після досягнення досить привабливих показників доходу працівники і влада «заспокоюються», а зростання економіки сповільнюється і, зрештою, майже припиняється).

Така проблема виникає у випадку, коли країни з низьким рівнем доходів якийсь час демонструють високі темпи екстенсивного зростання економіки (зокрема, через накопичення чи залучення ресурсів – робочої сили та капіталу), що й призводить до досягнення середнього рівня доходів (або навіть вищого)¹⁹. Але часто країни із середнім рівнем доходу на цьому рівні «застрягають», оскільки через зростання заробітної плати та зниження цінової конкурентоспроможності втрачають спроможність конкурувати як з розвинутими країнами з інтенсивним типом зростання (продуктивність залежить від технологій, інновацій, освітньо-кваліфікаційного рівня працівників, більш ефективних бізнес-процесів), так і державами з низьким рівнем доходів, які характеризуються низьким рівнем заробітної плати та загалом нижчими витратами виробництва. Саме країни із середнім рівнем доходів ризикують потрапити у пастку неконвергентності у тому випадку, коли їхні економіки не прогресують від екстенсивного до інтенсивного типу зростання.

Таким чином, на певному часовому проміжку Україна може зіштовхнутись з ризиками макроекономічної та інституційної неспроможності забезпечувати конвергенцію насамперед через наявність різних, переважно внутрішніх, обмежувачів економічного зростання і пасток, зумовлених прискореним зростанням. Поки це лише застереження, які, втім, не можуть ігноруватись.

Якість державного управління. Є підстави стверджувати, що суттєве покращення конкурентоспроможності, а з тим і підвищення заробітних плат, можливі лише за значних трансформацій у системі державного управління. Саме у якості державних інститутів Україна має чи не найбільші проблеми – навіть стартові умови трансформаційних процесів у країнах ЦСЄ засвідчували вищу якість інститутів державного управління (ДУ), ніж Україна має сьогодні, після 30 років реформувань (діаграма «*Середні показники якості ДУ країн ЦСЄ-6 та України*»).

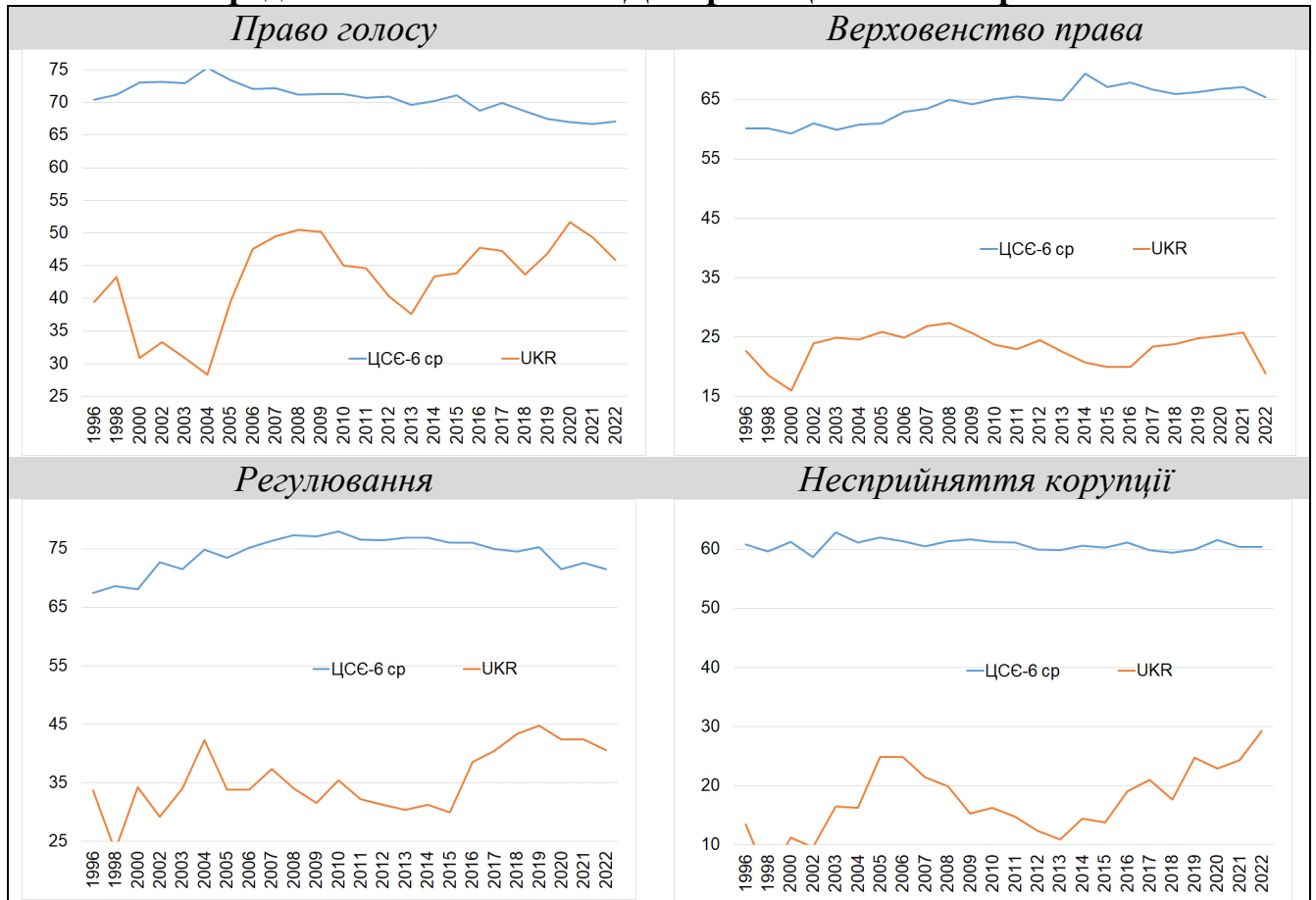
Навіть не зважаючи на те, що показники якості державного управління країн ЦСЄ-6 дещо погіршилися останніми роками, а українські у низці складників продемонстрували позитивну динаміку, «віддаленість» України від країн ЦСЄ

¹⁸ Middle Income (or Non-Convergence) Traps. – <https://www.worldbank.org/en/events/2017/08/21/middle-income-or-non-convergence-traps>.

¹⁹ Що співвідноситься з випадком України до вторгнення. – Convergence, Divergence, and the Middle-Income Trap, <https://www.degruyter.com/document/doi/10.4159/9780674258686-008/html>.

видається дуже значною. Зрозуміло, що це не вирок, а застереження, яка вимагає реакції влади (і суспільства).

Середні показники якості ДУ країн ЦСЄ-6 та України

Поряд з цим, іншу (вірогідно, осучаснену) оцінку якості вітчизняних трансформаційних процесів можна отримати з офіційних та аналітичних документів, якими відслідковується інтеграційна спроможність України. Так, у звіті Європейської комісії стосовно підготовки України до вступу в ЄС²⁰, зокрема зазначається, що:

- якщо у сфері «Юстиція, свобода, безпека та права людини» – загальний прогрес виконання вимог складає 91%, що є одним з найвищих показників,
- то у сфері «Соціальна політики та трудові відносини» рівень підготовки України до вступу в ЄС оцінюється як початковий (один бал із п'яти можливих, тобто прогрес у цьому розділі оцінюється як найнижчий).

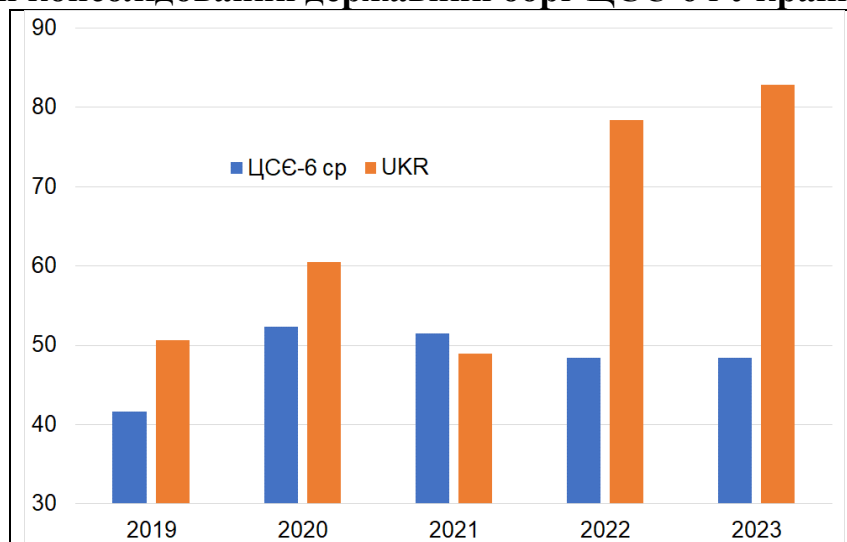
Втім, слід зазначити, що із початком широкомасштабної війни спостерігається активізація процесу підготовки та прийняття законодавчих актів соціального змісту, які становлять юридичну основу дотримання соціальної справедливості в суспільстві в умовах, що склалися. Так, лише за час роботи сьомої сесії

²⁰ Звіт про виконання Угоди про асоціацію Україна-ЄС за 2022р. – https://eu-ua.kmu.gov.ua/sites/default/files/inline/files/zvit_pro_vykonannya_ugody_pro_asociaciyu_za_2022_rik.pdf

Верховної Ради України дев'ятого скликання (лютий–липень 2022р.) було ухвалено 19 законів, що врегульовують питання у соціальній сфері в умовах воєнного стану²¹. Таке поживлення законодавчого процесу саме на соціальному напрямі дає підстави для оптимістичних прогнозів щодо утвердження України як правової держави, пріоритетними цінностями якої є людина, захист її прав та свобод.

Важливою характеристикою економічної та соціальної спроможності владних інститутів є боргова позиція країни. На кінець 2021 р. Україна перебувала у досить сприятливій борговій ситуації – консолідований державний борг становив менше 49% ВВП (діаграма «Середній консолідований державний борг ЦСЄ-6 і України»). Середня ставка обслуговування боргу становила близько 9% на рік за внутрішнім боргом і 4% за зовнішнім боргом, загальна ж вартість обслуговування боргу становила 2,9% ВВП.

Середній консолідований державний борг ЦСЄ-6 і України, % ВВП

Однак, суспільні та економічні втрати внаслідок російської агресії, а також необхідно зумовлене значне зростання державних видатків (з 40% ВВП у 2021 р. до 75% ВВП у 2023 р.) значно збільшили як внутрішній, так і зовнішній борг, а загальний обсяг сягає майже 85% ВВП, що визначає складні завдання його (боргу) реструктуризації²².

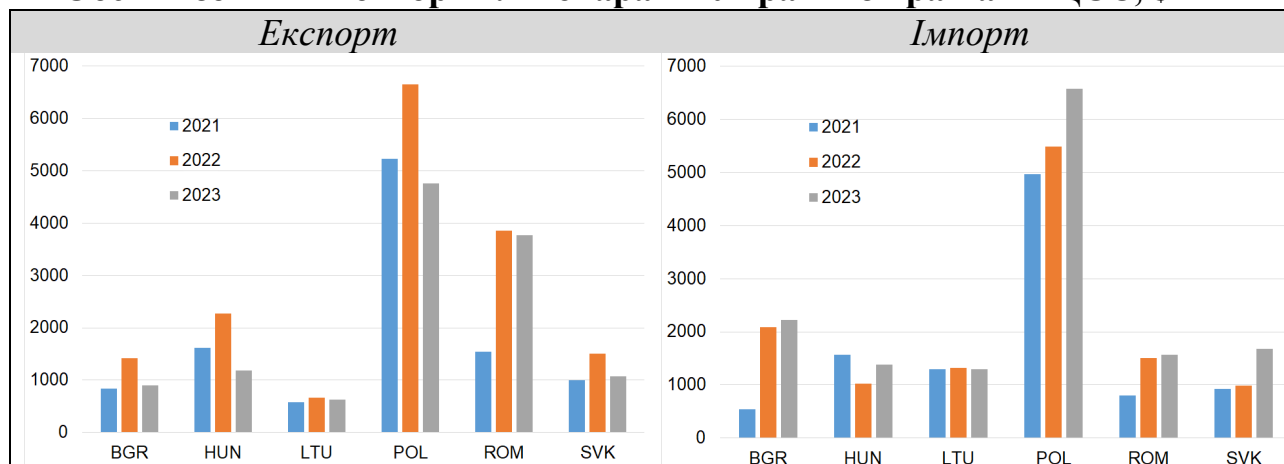
Зовнішня торгівля. Як зазначалося, результативні напрями зближення між країнами лежать у сфері міжнародної торгівлі. Падіння вітчизняного експорту до країн ЦСЄ-6 у 2022-2023 рр. – природне відображення російської наслідків навали, а також часткового блокування експортних перевезень через західний

²¹ За період роботи сьомої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання було прийнято 19 законів України у соціальній сфері. – Верховна Рада України, <https://www.rada.gov.ua/news/razom/227453.html>

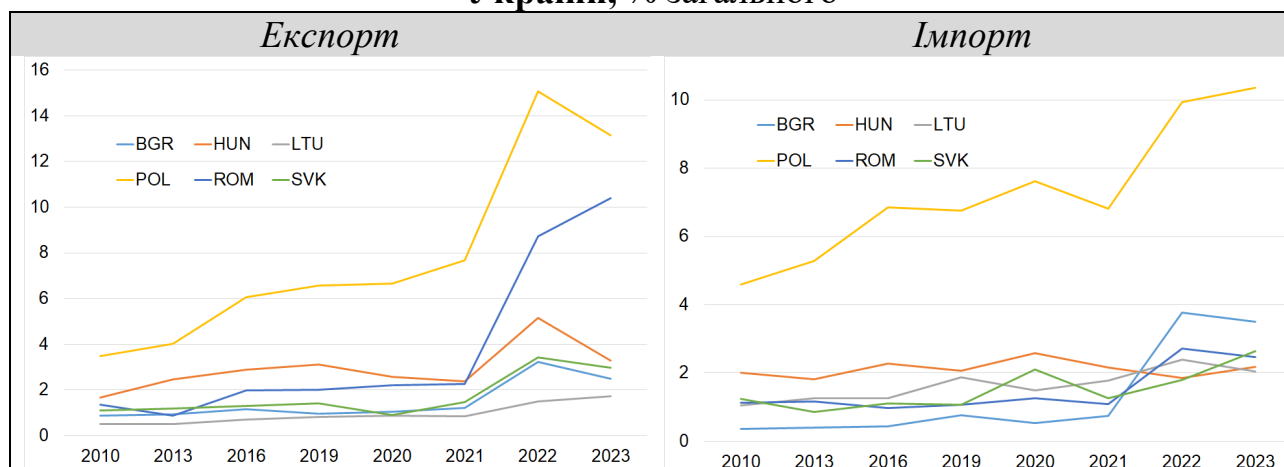
²² Для того щоб знизити навантаження на держбюджет, у травні-червні 2024 р. Мінфін та кредитори України провели переговори про реструктуризацію \$20-мільярдного боргу (єврооблігації) та модифікацію цінних паперів, прив'язаних до ВВП. Поки що переговори не привели до будь-якого спільного рішення. Якщо реструктуризація боргу не вдасться до 1 серпня 2024 р., Україні доведеться виплатити близько \$3,75 млрд. відсотків за єврооблігаціями до кінця 2024 р.

кордон України фермерами сусідніх країн. Хоча збитки від таких акцій не носили шокового характеру, однак це є черговим попередженням стосовно того, що конфліктні ситуації партнерські країни мають вирішувати на випередження (допоки вони не «розгорілись»).

Обсяги зовнішньої торгівлі товарами України з країнами ЦСЄ, \$ млн

Частка окремих країн у загальних обсягах зовнішньої торгівлі товарами України, % загального

Більш важливим у цей період виглядає зростання імпорту України, що є свідченням стрімкого розширення потоків військової, безпекової, гуманітарної допомоги країн-партнерів (діаграма «Обсяги зовнішньої торгівлі товарами України з країнами ЦСЄ»²³). Така партнерська участь призвела до помітної зміни географічної структури зовнішньої торгівлі (діаграма «Частка окремих країн у загальних обсягах зовнішньої торгівлі товарами України»).

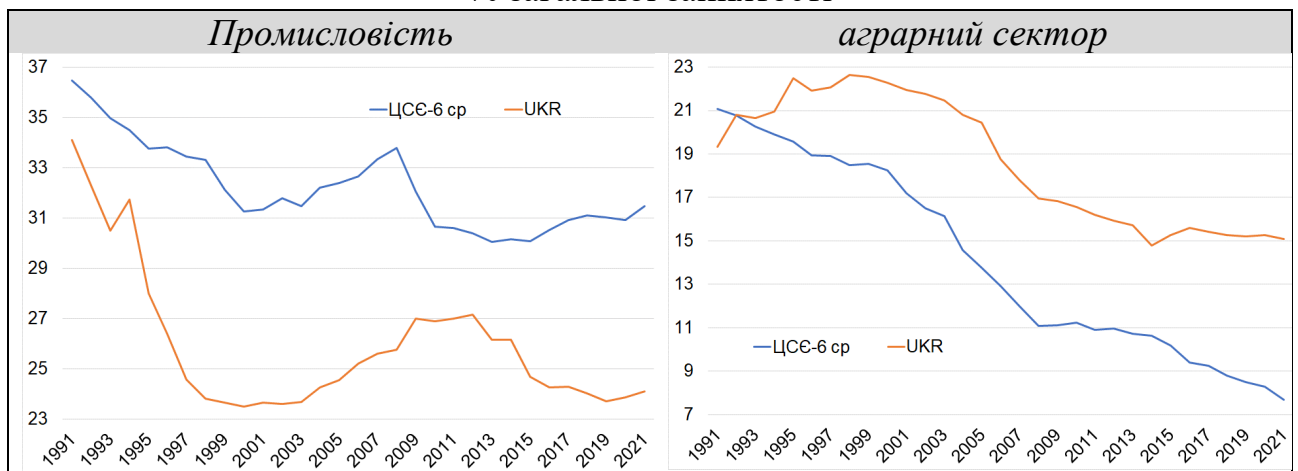
На сьогодні є підстави стверджувати, що Україна і надалі розширюватиме торгівля з партнерськими країнами ЦСЄ-6, що слугуватиме як нарощуванню доходів країн, так і посиленні інтеграційних процесів Україна-ЄС.

²³ Дані для безпосередньо економіки України взяті з офіційних сайтів Держстату (ukrstat.gov.ua) і НБУ (bank.gov.ua).

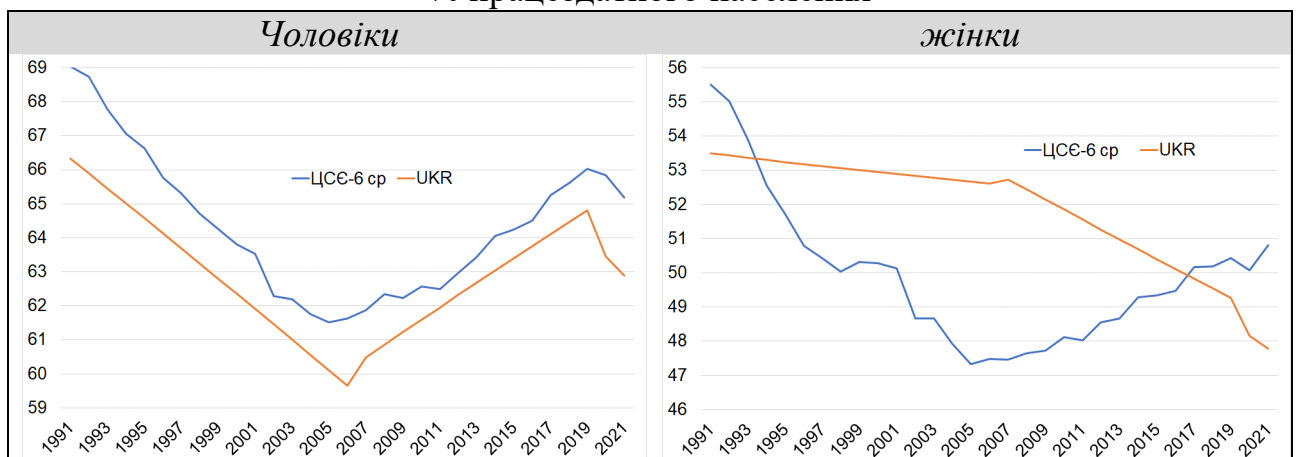
Робоча сила. Процес зближення для України набуває особливої гостроти, оскільки безпосередньо пов'язаний з вирішенням проблеми дефіциту робочих місць. Створення робочих місць у сучасній Україні є ключовим фактором реінтеграції всього суспільства і особливо тих груп населення, які постраждали від війни. Продуктивні і належно оплачувані робочі місця не лише формуватимуть нове економічне середовище, а й підвищуватимуть купівельну спроможність домогосподарств, що сприятиме подальшому прискоренню економічного розвитку.

Українські ринки праці (у частині офіційної зайнятості) досить близькі до ринків країн ЦСЄ (діаграма «Середні показники зайнятості за сферами діяльності країн ЦСЄ-6 та України»).

Середні показники зайнятості за сферами діяльності країн ЦСЄ-6 та України,
% загальної зайнятості

Середні показники зайнятості за статтю країн ЦСЄ-6 та України,
% працездатного населення

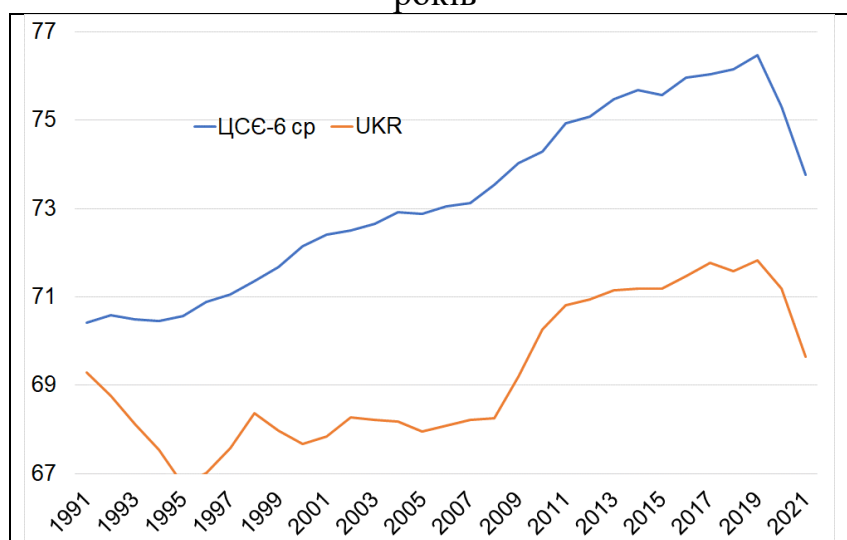

Більше того, зайнятість в Україні серед жінок традиційно перевищує зайнятість жінок у країнах ЦСЄ (діаграма «Середні показники зайнятості за статтю країн ЦСЄ-6 та України»). Що значною мірою зумовлено тим, що доходів чоловіків загалом замало для «нормального» утримання сім'ї. І сьогодні є підстави

стверджувати, що у період повоєнного відновлення зайнятість серед жінок суттєво зростає.

До ринків зайнятості безпосередньо примикають проблеми пов'язані з активним способом життя і трудового довголіття. На початкових етапах проміжної ціллю зможе виступати покращення життєвих умов для людей старшого віку, підвищення тривалості життя і впровадження трансформацій у виробничій сфері і сфері послуг для того, щоб можна було залучати пенсіонерів, інвалідів та ін. Обвали, спричинені коронавірусною кризою, не повинні мати місця у Європі (діаграма «Середні показники очікуваної тривалості життя країн ЦСЄ-6 та України»).

Середні показники очікуваної тривалості життя країн ЦСЄ-6 та України, років

Соціальний прогрес. Зважаючи на значні розриви і відстань між соціально-економічними показниками України і країн Європи, може здатись дивним, однак Україна зберігає діюче соціальне середовище, системи соціального захисту і підтримки населення, високий рівень життєздатності навіть в умовах війни.

У цьому контексті викликає (позитивний) подив те, що згідно Індексу соціального прогресу, започаткованого інститутом Social Progress Imperative, останніми роками (наголосимо, в умовах війни) втрати України у соціальній сфері цілком співрозмірні з втратами мирних країн ЦСЄ, а за рівнем соціального прогресу країна практично перебуває на рівні партнерських постсоціалістичних країн (таблиця «Індекс соціального прогресу»²⁴). Вочевидь, це феномен потребує додаткового прискіпливого аналізу, який виходить за межі цієї публікації.

Поряд з цим, є підстави припускати, що високі оцінки у соціальному прогресі України, якраз зумовлені тим, що країні поки вдається уникати різноманітних пасток, що може засвідчувати започаткування збалансованих підходів до вибору

²⁴ Global Social Progress Index. – <https://www.socialprogress.org/2024-social-progress-index/>.

інтеграційних шляхів. Це вимагає²⁵ не лише побудову чи трансформації відповідних формальних інститутів (таких як законодавство, органи управління, судової влади тощо), а й впливу на неформальні інститути. Як вказує досвід країн ЦСЄ-6, саме від еволюції неформальних інститутів суттєво залежить перебіг процесів успішної європейської інтеграції.

Індекс соціального прогресу

	2020	2021	2022	2023	втрати
BGR	79,86	78,81	76,81	76,25	-3,61
HUN	81,02	80,15	78,21	77,47	-3,55
LTU	83,97	85,58	83,71	81,52	-2,45
POL	84,32	83,08	80,17	79,53	-4,79
ROM	78,35	78,41	76,89	75,24	-3,11
SVK	83,15	83,09	81,29	79,54	-3,61
UKR	73,38	75,78	74,17	70,47	-2,91

Окремі узагальнення

Механізми конвергенції розглядаються керівництвом Євросоюзу як ключовий інструмент відновлення стійкого зростання економіки, підвищення добробуту громадян, а також посилення інтеграційних процесів у Євросоюзі та його міжнародної конкурентоспроможності²⁶. Хоча під впливом об'єктивних обставин, у т.ч. глобальної та внутрішніх криз, конвергенційні процеси у Євросоюзі сповільнилися, однак це не повинно впливати на українські рішення.

Загальноновизнаним є те, що інтеграційні економічні об'єднання, навіть в умовах зростаючих викликів та глобальних ризиків, продовжують зберігати свої переваги, не лише сприяючи інтенсивності товарних, фінансових та людських потоків у загальному інтеграційному просторі, а й забезпечуючи країнам-учасницям певні механізми взаємної підтримки, які підвищують їхню стійкість до зовнішніх шоків.

Хоча сьогодні загальноєвропейський соціальний та економічний простір відчутно трансформується під впливом тривалої економічної рецесії, невирішених проблем зайнятості, міграції, дефіцитів соціальних бюджетів, регіональних дисбалансів соціального розвитку та інших чинників, проте принципи та модель його функціонування залишаються базовими. Нагадаємо, до офіційно закріплених принципів побудови єдиного соціально-економічного простору ЄС відносять принципи «соціальної солідарності», «соціальної

²⁵ Гриценко А., Борзенко О., Бурлай Т. Досягнення та виклики Європейської інтеграції України. – <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/43820/1/%D0%93%D0%A0%D0%98%D0%A6%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E.PDF>.

²⁶ The Rome Declaration. Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission. – <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/>

згуртованості», «соціальної справедливості», «соціальної відповідальності», які мають стати визначальними і для України.

Між тим, для України, з урахуванням сучасних реалій, завдання зближення потребують суттєвих, а часом і радикальних інституційних змін. У т.ч. для того, щоб подолати ризики розходження динаміки розвитку ЄС та України, посилення яких (ризиків) може призвести не до конвергентності, а до дивергентності, у т.ч. внаслідок широкомасштабних військових дій.

Тому виконуючи положення Угоди про асоціацію з ЄС і орієнтуючись на мету отримання повноправного членства у Євросоюзі, Україна передусім повинна забезпечити поступову власну інтеграцію у спільний економічний та соціальний простір об'єднаної Європи, інтегруючи його цінності, взаємозв'язки, стандарти, норми та ухвалені інституціями ЄС «порядки денні» соціально-економічного розвитку.

Враховуючи нинішню європейську практику та відповідно до цілей конвергенції, Україна потребує нового формату та сучасних підходів до соціально-економічної політики. І в першу чергу для цього необхідне відповідне макроекономічне підґрунтя, що характеризується високим рівнем продуктивності праці та структурною збалансованістю економіки, притаманною розвинутим країнам. Слід визнати, що на сьогодні Україна має досить вузьке макроекономічне «вікно можливостей» для формування суспільства, яке функціонує на основі принципів «європейської моделі». Враховуючи це, перехід до політики європейської моделі соціально-економічного зростання і розвитку потребує вирішення одночасно двох ключових проблем:

- розширення макроекономічного «вікна можливостей», пов'язаного зі структурною оптимізацією та підвищенням рівня продуктивності національної економіки;

- формування і зміцнення інституційного середовища, необхідного для реалізації європейської моделі розвитку, насамперед у частині посилення функції державного стратегічного планування соціально-економічного розвитку країни.

Слід однак застерегти, що в особливих умовах повоєнного відновлення України буде складно або навіть неможливо ефективно застосовувати всі підходи, принципи, інструменти, індикатори тощо європейської моделі соціально-економічного зростання, створеної для Європи мирного часу. Тому актуалізується потреба трансформації та адаптації прийнятих міжнародних підходів соціально-економічної конвергенції до умов повоєнної України – впроваджувати їх у вітчизняну систему державного управління доведеться з урахуванням всіх наслідків війни. Відтак, є підстави стверджувати, що суттєве покращення конкурентоспроможності і добробуту можливі лише за значних трансформацій у системі державного управління. Саме з них потрібно невідкладно розпочинати реформування, не чекаючи завершення війни.